

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Τοῦ κ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ,
Καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς
καί Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ.

Στό *Βίο* τοῦ ἁγίου Κυριακοῦ τοῦ Ἀναχωρητῆ (BHG 463) ὁ βιογράφος Κύριλλος Σκυθοπολίτης διασώζει ἕνα περιστατικό τυχαίας συνάντησης ἐρημιτῶν μοναχῶν μέ μία ἀσκήτρια πού διαβιοῦσε μόνη καί ἄγνωστη σέ ἀπόμερη σπηλιά στήν ἔρημο τῆς Παλαιστίνης. Ἡ ἀπροσδόκητη συνάντηση προκάλεσε τήν ἔκπληξη καί τήν περιέργεια ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀνδρῶν καί τή συστολή πού ἐκδηλώθηκε μέ τάση φυγῆς ἀπό τήν πλευρά τῆς γυναίκας. Τελικά ὑπερίσχυσε ἡ ἀποφασιστικότητα τῶν πρώτων νά γνωρίσουν κάτι ἀπό τήν ἀσκητική πολιτεία τῆς ξεχασμένης ἀσκήτριας καί ἔτσι αὐτή ἀναγκάστηκε νά ἀπαντήσῃ, μᾶλλον φειδωλά, στίς ἀνακριτικές ἐρωτήσεις πού ἀποσκοποῦσαν περισσότερο στό πνευματικό ὄφελος. Ἀπό ὅσα μαρτύρησε ἡ ἀσκήτρια ἔχουν σημασία γιά τήνπραγμάτευση τοῦ θέματός μας τά ἑξῆς:

«Τό μέν ὄνομά μου Μαρία λέγομαι, ἐγενόμην δέ ψάλτρια τῆς ἁγίας Χριστοῦ Ἀναστάσεως καί πολλούς ὁ διάβολος ἐσκανδάλισεν εἰς ἐμέ, καί φοβηθεῖσα μήπως ὑπεύθυνος γενομένη τῶν τοιούτων σκανδάλων προσθήσω ἁμαρτίας ἐφ' ἁμαρτίαις μου, ἐδυώπουν τόν Θεόν ῥυσθῆναί με τῆς αἰτίας τῶν τοιούτων σκανδάλων»¹.

1. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΣΚΥΘΟΠΟΛΙΤΟΥ, Βίος τοῦ ἁββᾶ Κυριακοῦ, Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, εἰσαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια ΑΙΚ. ΓΚΟΛΤΣΟΥ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 522, Βλ. καί PG 115, 940C-941A.

Τό κείμενο είναι αρκετά εύγλωττο. Πρώτον, φανερώνει ότι την εποχή που ζούσε ο άγιος Κυριακός († 29 Σεπτεμβρίου 556) έφαλλαν στον ναό της Άναστάσεως στά Ίεροσόλυμα (δηλ. σέ μή μοναστηριακό ναό) γυναίκες καί δεύτερον, δίνει ένα καλό στίγμα γιά ποιό λόγο τελικά οί ψάλτριες έπαυσαν νά διακονοῦν τή δημόσια λατρεία. Στην πραγματικότητα ή άσκήτρια θίγει καί τό γενικότερο θέμα περί της άδιάβλητης συνυπάρξεως άνδρων καί γυναικών κατά τίς λειτουργικές συνάξεις, ή όποία ύπαγόταν όχι πάντοτε στους ίδιους κανόνες άυστηρότητος, καθόσον έξαρτώταν από τήν πνευματική ώριμότητα καί τίς λειτουργικές ανάγκες της Έκκλησίας. Ή διαχρονική παραίνεση ήταν ή άποφυγή του σκανδαλισμού των άνδρων είτε από τή θέα της γυναικείας όμορφιάς είτε από τό άκουσμα μελωδικών ύμνων από γυναικεία φωνή, που συνειρμικά θά μπορούσε νά φέρει στή θύμηση θυμελικά άσματα.

Ή άποφυγή της έγγύτητας ή της συμπλοκής των έτεροφύλων προσώπων γέννησε θεσμούς (π.χ. αυτόν του άβάτου στίς μονές) καί δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τήν όσημέρες άπομάκρυνση της γυναίκας από τήν ένεργό έμπλοκή της στην ύπόθεση της δημόσιας λατρείας². Άσφαλώς γιά τίς έπιλογές της Έκκλησίας είχαν μερίδιο καί οί γενικότερες πολιτισμικές άντιλήψεις, περί της γυναίκας, που λειτουργούσαν σέ σχέση μέ τήν εκκλησιαστική διδασκαλία άμφίδρομα. Αυτές οί άντιλήψεις όσο ό χρόνος βαίνει

2. Γιά τή θέση της γυναίκας στή λειτουργική ζωή βλ. ένδεικτικά τή μελέτη του άειμνήστου δασκάλου ΙΩ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ή γυναίκα εις τήν λειτουργικήν ζωήν καί τήν ένοριακήν διακονίαν της Έκκλησίας, στό *Ή θέσις της γυναικός εν τη Όρθοδόξω Έκκλησία καί τά περί χειροτονίας των γυναικών*. Διορθόδοξον θεολογικόν συνέδριον Ρόδος, 30 Όκτωβρίου - 7 Νοεμβρίου 1988, έπιμ. έκδ. Άρχιμ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΛΥΜΟΥΡΗ, Κατερίνη 1994, σσ. 295-307. Ό τόμος περιέχει έργασίες - εισηγήσεις ίδιαζόντως ένδιαφέρουσες γιά τό θέμα της θέσεως της γυναίκας στή δημόσια λατρεία. Σημαντική είναι ή εισηγήση του όμότιμου καθηγητή ΒΛΑΣ. ΦΕΙΔΑ, Τό άνεπίτρεπτον της ίερωσύνης των γυναικών κατά τους ίερούς κανόνες, σσ. 245-293. Επίσης βλ. Κ.Χ. ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ, *Ή ίερωσύνη των γυναικών στό πλαίσιο της Οίκουμενικής Κίνησης*, Κατερίνη 1995, καί στον τόμο των Πρακτικών, Ίερά Μητρόπολις Δημητριάδος, Άκαδημία Θεολογικών Σπουδών, *Φύλο καί θρησκεία. Ή θέση της γυναίκας στην Έκκλησία*, Άθήνα 2004, βλ. τίς εισηγήσεις του ΕΥ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ (σσ. 185-208), του ΣΤ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ (σσ. 243-271) καί του Κ.Χ. ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ (σσ. 273-335).

πρός τήν τουρκοκρατία, γίνονται αὐστηρότερες καί ἀνελαστικές, καθόσον προσλαμβάνουν ἓνα περίβλημα περισσότερον δικανικό.

Ἡ ὕπαρξη ψάλτριας στόν ναό τῆς Ἀναστάσεως ἀσφαλῶς δέν προέκυψε ἀπό παρθενογένεση. Ἦταν ἀπόρροια τῆς γενικότερης πράξεως στήν ἀρχαία Ἐκκλησία, ἡ ψαλμωδία νά γίνεται ἀπό ὅλο τό πλήρωμα (ἄνδρες καί γυναῖκες), ὑποβάλλοντας καί μέ ἀντιφωνικό τρόπο³. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ πληροφορία πού διασώζεται στόν Βίο τοῦ ὁσίου Αὐξεντίου τοῦ ἐν τῷ Βουνῷ (BHG 199) († γύρω στό 470, μνήμη 14 Φεβρουαρίου) περί τῆς δοξολογίας τοῦ Θεοῦ «ὑπό πάντων» (ἦτοι τοῦ «λαοῦ», κατὰ τήν ὁρολογία τῶν λειτουργικῶν διατάξεων) σέ «ἦθος ἀπλούστερον καί ἀπερίεργον», συνταγμένων καί μελοποιημένων («κατά τό τοῦ μακαρίου ὁρισθέν ἀκενόδοξον μέλος») τῶν τροπαρίων ἀπό τόν ἅγιον Αὐξέντιο.

«Τινά οὖν τροπάρια ἀπό δύο ρητῶν ἢ τριῶν λίαν τερπνά καί ἐπωφελῇ μετά ἡθους ἀπλουστερου καί ἀπεριέργου διατυπώσας παρασκευάζει ψάλλειν τούς πάντας. Τοῦ πρώτου γάρ ρηθέντος πλεονάκις ἐκ διαδοχῆς καί πάλιν κατὰ κέλευσιν τοῦ μακαρίου τοῦ ἐτέρου κατήρχοντο· καί εἴθ' οὕτως ἐκ τοῦ δευτέρου τό τρίτον, καί τά λοιπά κατὰ τάξιν. Εὐλογον οὖν καί τά τούτων ρητά ἐνθεῖναι τῷ διηγήματι πρός ὠφέλειαν τῶν ἐντυγχανόντων. Ἔτσι τοίνυν ταῦτα:

Πτωχός καί πένης ὑμνοῦμέν σε, Κύριε· δόξα τῷ Πατρί, δόξα τῷ Υἱῷ, δόξα τῷ Ἀγίῳ Πνεύματι, τῷ λαλήσαντι διά τῶν προφητῶν.

Μετά δέ τοῦτο·

Στρατιαί ἐν οὐρανοῖς ὕμνον ἀναπέμπουσιν καί ἡμεῖς οἱ ἐπί τῆς γῆς τήν δοξολογίαν· Ἁγίος, ἅγιος, ἅγιος· Κύριος, πλήρης ἡ γῆ τῆς δόξης σου.

3. Βλ. ἐνδεικτικά Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ὁ χορικός ὕμνος εἰς τήν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, Θεολογικά μελετήματα. Ὑμνογραφικά, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 123 ἐξ. Ἐπίσης γιά τό «ὑπόψαλμα» βλ. τήν ἀνέκδοτη μεταπτυχ. ἐργασία τῆς ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, *Λειτουργικές μαρτυρίες στούς βίους τῶν ὁσίων*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 82 ἐξ.

Εἶτα καθεξῆς·

Δημιουργέ πάντων, εἶπας καί ἐγενήθησαν· ἐνετείλω καί ἐκτίσθημεν· πρόσταγμα ἔθου καί οὐ παρελεύσεται, Σῶτερ, εὐχαριστοῦμέν σοι.

Καί πάλιν·

Κύριε τῶν δυνάμεων, ἔπαθες, ἀνέστης· ὥφθης καί ἀνελήφθης· ἔρχη κρίναι κόσμον, οἰκτείρησον καί σῶσον ἡμᾶς.

Καί πάλιν·

Ἐν ψυχῇ τεθλιμμένη προσπίπτομέν σοι καί δεόμεθά σου, Σῶτερ τοῦ κόσμου· σύ γάρ εἶ Θεός τῶν μετανοούντων.

Καί πάλιν·

Ὁ καθηήμενος ἐπὶ τῶν χερουβίμ καί τούς οὐρανοὺς ἀνοίξας, οἰκτείρησον καί σῶσον ἡμᾶς.

Εἶτα·

Ἀγαλλιᾶσθε, δίκαιοι, ἐν Κυρίῳ· πρεσβεύοντες, ὑπὲρ ἡμῶν· δόξα σοι, Κύριε, ὁ Θεός τῶν ἁγίων.

Τό πλῆθος μέν οὖν τῶν παρόντων τῶν ἀπόρων καί εὐπόρων, ἀνδρῶν καί γυναικῶν, δούλων τε καί ἐλευθέρων, κατὰ τό τοῦ μακαρίου ὀρισθέν ἀκενόδοξον μέλος, εὐρύθμως ἔψαλλε ταῦτα, οἱ μέν αὐτῶν ἕως τρίτης ὥρας καί ἀπελύοντο ἐν ἀγαλλιάσει πνευματικῇ, οἱ δέ ἕως ἑκτῆς προσεκαρτέρουν· αὐτός δέ λοιπόν εἰς τό τέλος τόν ὕμνον τῶν τριῶν παίδων, Ἀνανία, Ἀζαρία, Μισαήλ, τῶν ἐν τῷ Προφῆτῃ Δανιήλ δι' ἑαυτοῦ ἐπεφώνει αὐτοῖς· Εὐλογεῖτε πάντα τά ἔργα Κυρίου, τόν Κύριον· ἀποκρινομένων πάντων. Ὑμνεῖτε καί ὑπερυψοῦτε αὐτόν εἰς τούς αἰῶνας»⁴.

Ἡ συμμετοχή στήν ψαλμωδία γινόταν ἀπό τούς προσερχομένους πλησιοχώρους, κυρίως Κωνσταντινουπολίτες, προσκυνητές,

4. PG114, 1416A-D. Βλ. καί ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗΣ, ὁπ.π., σσ. 62-65.

πού ἔτρεφαν βαθύτατο σεβασμό στόν ἅγιο Αὐξέντιο, ὁ ὁποῖος συνεστήσε σπουδαία μονή παρά τή Χαλκηδόνα στό λεγόμενο Βουνό. Ὁ συγκεκριμένος Ἅγιος γιά νά ἀποφύγει τίς συνεχεῖς ὀχλήσεις ἀπό τούς πιστούς, ὄρισε «συνήθη καιρόν, ἐν ᾧ τούς παρόντας εἰς δοξολογίαν προετρέπετο πρῶτον, εἶθ' οὕτως τῷ λόγῳ τῆς χάριτος παραινῶν ἕκαστον καί κατευλογῶν ἀπέλυεν»⁵.

Ὁ Αὐξέντιος υἱοθέτησε τήν τάξη τῆς ψαλμωδίας ἀπό ἄνδρες καί γυναῖκες στή μονή του, ἀκολουθώντας τό λειτουργικό πρότυπο πού εἶχε προβάλλει στήν Κωνσταντινούπολη προηγουμένως ὁ ὁσιώτατος Ἀνθίμος, μαθητής καί συνόμιλος τῶν Σιτᾶ καί ἁγίου Μαρκιανοῦ πρεσβυτέρου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας († μετά τό 471, μνήμη 10 Ἰανουαρίου): «Ἄμα οὖν Σιτᾶ τινι οὕτω προσαγορευομένῳ, ἀνδρί πανσέμνῳ τά πάντα, καί Μαρκιανῷ τῷ τοινικαῦτα λαϊκῷ ὄντι ... μετ' οὐ πολύ καί τήν οἰκονομίαν τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐμπιστευθέντι καί Ἀνθίμῳ τῷ μεγάλῳ καί θαυμαστῷ ἀνδρί τότε δεκάνῳ ὄντι ἐν ὁρδίνῳ τοῦ θείου παλατίου, ἔπειτα δέ διακόνῳ γεγονότι, λοιπόν δέ καί πρεσβυτέρῳ, τῷ καί κατακοσμήσαντι μετά τήν μετάστασιν τῶν προειρημένων καί φαιδρύναντι ἐν ταῖς ὑμνωδίαις διά χορῶν ἀνδρῶν τε καί γυναικῶν τάς αὐτάς παννυχίδας αἷς προσήδρυσεν ὁ μακάριος Αὐξέντιος»⁶.

Ἀνάλογες μαρτυρίες περιέχονται διάσπαρτες καί στά πατερικά κείμενα, οἱ ὁποῖες, ὅταν ἐξαντλητικά ἀνθολογηθοῦν, θά σχηματίσουν ἄρκετά ἐμφανῶς τό πᾶζλ γιά τήν ἔκταση τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν στήν ψαλμωδία, καθὼς καί γιά τή στάση τῶν πατέρων ἀπέναντι σέ αὐτή τήν πράξη. Ἐνδεικτικά καί μόνον παρατίθενται ἐδῶ οἱ ἐξῆς μαρτυρίες:

Ὁ ἱ. Χρυσόστομος ἀναφέρει: «*Τοσαύτη τῆς Ἐκκλησίας ἡ εὐγένεια... οὐδ' αὖ ἀνὴρ μέν παρρησάζεται, γυνή δέ καί σιγᾷ καί*

5. PG114, 1388D.

6. PG114, 1380BC.

ἄφωνος ἔστηκεν· ἀλλὰ πάντες ἐν τῇ αὐτῇ τιμῇ καί φωνῇ μιᾷ ἐκ διαφόρων γλωττῶν πρὸς τὸν τῆς οἰκουμένης ἀναπέμπεται Δημιουργόν»⁷. Ὁ ἴδιος ὁ πατέρας δίνει τὴν πληροφορία ὅτι ἔψαλλαν καὶ χοροὶ γυναικῶν κατὰ τίς λιτανεῖες πρὸς τὰ εὐκτήρια μαρτύρων καὶ ἁγίων τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης τους⁸. Ἐπίσης ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων ὑποστηρίζει τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναικῶν, ἰδίως τῶν Ψαλμῶν, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ἰδιαζόντως ὡφέλιμους γιὰ τοὺς πιστοὺς, ἐπισημαίνοντας ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ παραίνεση τοῦ ἁπ. Παύλου (Α΄ Κορ. 14, 34), οἱ γυναῖκες νά σιωποῦν κατὰ τὴν ὥρα τῶν συνάξεων, δέν ἀναφέρεται στὴν ψαλμωδία⁹.

Ἡ ἀνοχή τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου στό θέμα τῆς ψαλμωδίας ἀπὸ γυναικῶν ἐδράζεται στὴ βιβλική διδασκαλία περὶ τῆς ἰσότητος τῶν φύλων, ἰδίως στό κλασσικό χωρίο τοῦ ἁπ. Παύλου: «οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ» (Γαλ. 3, 28). Αὐτὴ ἡ ἐπαναστατική, ἰδίως γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀποστολική θέση, πού ἀσφαλῶς ἐξύψωσε τὴ γυναῖκα, δέν φαίνεται νά ὑπερίσχυε στίς περιπτώσεις πού ἡ ψαλμωδία ἀπὸ πλευρᾶς τῶν γυναικῶν ἦταν αἰτία ἀταξίας ἢ σκανδαλισμοῦ. Ἔτσι ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης συμμαρτυρεῖ τὴν τότε ἐκκλησιαστικὴ πράξη οἱ γυναῖκες νά ψάλλουν «συνετῶς», μέμφεται ὅμως παράλληλα τίς ἀρνητικὲς συνέπειες πού προκύπτουν, ὅταν αὐτὴ δέν στοιχεῖ στό ὀφειλόμενο ἐκκλησιαστικὸ ἥθος. «Τὰς ἐν ἐκκλησίαις φλυαρίας καταπαῦσαι βουλόμενοι οἱ τοῦ Κυρίου ἀπόστολοι καὶ τῆς ἡμῶν παιδευταὶ καταστάσεως, ψάλλειν ἐν αὐταῖς τὰς γυναικας συνετῶς συνεχώρησαν. Ἀλλ' ὥς πάντα εἰς τὸναντίον

7. Ὁμιλία 4 παραινετική λεχθεῖσα ἐν τῷ ναῶ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας πρὸς τοὺς ἀπολειφθέντας..., PG63, 487.

8. Βλ. σχετικὰ στό W. WAYER καὶ P. ALLEN, *John Chrysostom*, Νέα Ὑόρκη 2000, σσ. 85-92 καὶ SUSAN ASHBROOK-HARVEY, *Performance as exegesis. Women's liturgical Choirs in Syriac tradition*, στό *Inquiries into eastern christian worship. Selected papers of the Second International Congress of the Society of the Oriental Liturgy, Rome 17-21, September 2008*, ed. by B. GROEN, ST. HAWKES-TEEPLES ST. ALEXOPOULOS, Peeters, Leuven, Paris, Walpole MA 2012, σσ. 52-53.

9. Βλ. στοῦ J. MCKINNON, *Music in Early Christian Literature*, Cambridge 1987, σσ. 126-127.

ἐτράπη τά θεοφόρα διδάγματα· καί τοῦτο εἰς ἔκλυσιν καί ἁμαρτίας ὑπόθεσιν τοῖς πλείοσι γέγονε. Καί κατάνυξιν μέν ἐκ τῶν θείων ὕμνων οὐχ ὑπομένουσι· τῇ δέ τοῦ μέλους ἡδύτητι εἰς ἐρεθισμόν παθημάτων χρώμενοι, οὐδέν αὐτήν πλεον τῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἁσμάτων λογίζονται. Χρή, τοίνυν, εἰ μέλλομεν τό τῷ Θεῷ ἀρέσκειν ζητεῖν, καί τό κοινῇ συμφέρον ποιεῖν, παύειν ταύτας καί τῆς ἐν ἐκκλησίαις ὥδης καί τῆς ἐν πόλει μονῆς, ὡς χριστοκαπήλους καί τό θεῖον χάρισμα μισθόν ἀπωλείας ἐργαζομένας»¹⁰.

Ἡ ἀντίρρηση τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτη σχετιζόταν ἀποκλειστικά μέ τήν ἡθική βλάβη, χωρίς νά θέτει σέ ὁποιοδήποτε ἐπίπεδο τό θέμα ἐπὶ τῆς διαφορᾶς φύλου. Ἐξάλλου οἱ «παιδευταί», δηλ. οἱ ἀπόστολοι καί οἱ πατέρες, ἐπέτρεψαν τή «συνετή» ψαλμωδία ἀπό τίς γυναῖκες, γιά νά ἀντιμετωπισθοῦν οἱ φλυαρίες τους κατά τήν ὥρα τῶν λατρευτικῶν συνάξεων. Ἦταν ἕνας δόκιμος παιδαγωγικός τρόπος, ὁ ὁποῖος διά τῆς συμμετοχῆς στά ψαλλόμενα ἔδινε τή δυνατότητα περισυλλογῆς τοῦ νοῦ καί κατ' ἐπέκταση κατανόησεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων.

Τά πράγματα ἦταν ἀκόμα πιό ἀνεκτικά στήν περίπτωση πού οἱ ψάλτριες ἀνῆκαν στή χορεία τῶν παρθένων, δηλ. τῶν ἀφιερωμένων γυναικῶν (μοναζουσῶν καί μή), οἱ ὁποῖες δέν ἔψαλλαν μόνο στούς μοναστηριακοὺς ναοὺς ἀλλά καί σέ ἐνοριακοὺς. Συγκεκριμένα ὁ ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σύρος ὀργάνωσε γυναικείους χοροὺς στήν Ἑδεσσα, τοὺς ὁποῖους μάλιστα καί διηύθυνε¹¹. Ὡς ὑπέρμαχος τῶν δογματικῶν ἀποφάσεων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀπέβλεπε μέ τήν ψαλμωδία τῶν δογματικῶν ὕμνων, πού ὁ ἴδιος συνέθεσε, νά ἐμπνεύσει καί στίς εὐλαβεῖς ὀρθόδοξες γυναῖκες

10. Ἐπιστολή 90 Ἰσιδώρῳ ἐπισκόπῳ, PG78, 244D-245A. Βλ. σχετικά Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Ἡ γυνή ἐν τῇ ψαλμωδίᾳ, Ἀθήναι 1926, σσ. 25-27 καί ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ Χ. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, *Οἱ χοροὶ ψαλτῶν κατὰ τήν βυζαντινὴν παράδοσιν*, ἐκδίδει ὁ ΓΡ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ, Ἀθήνα 2008, σσ. 184-185.

11. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 185. Βλ. περισσότερα στῆς ASHBROOK-HARVEY, ὅπ.π., σ. 47.

τήν πίστη τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας¹². Ἡ διάκονος Πουπλία, μητέρα τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη (361-363), διατηροῦσε στὸν πατριαρχικὸ ναὸ τῆς Ἀντιόχειας χοροὺς παρθένων, τῶν ὁποίων τὴν ἐκγύμναση εἶχε ἀναλάβει. Ὑψαλλαν, μάλιστα, ἀντιμαχόμενες στὴν πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα, ἀντιειδωλολατρικοὺς ὕμνους¹³.

Ἀσφαλῶς, ἐὰν ἡ ψαλμωδία καθίστατο ἀφορμὴ σκανδαλισμοῦ, ιδίως τῶν μοναχῶν, ἡ προτροπὴ ἦταν νὰ ἀποφεύγεται ἡ αἰτία πού γεννᾷ τὸν πειρασμό. Εἶναι χαρακτηριστικός, ἐν προκειμένῳ, καὶ ὁ τίτλος τοῦ 18ου λόγου τοῦ Πανδέκτη τοῦ μοναχοῦ Ἀντιόχου: «*Περὶ τοῦ μὴ ἐνδελεχίζειν ψαλλούσαις γυναιξίν*». Οἱ μοναχοὶ ὀφείλαν νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσκετικοὶ στὶς ἐπαφές τους μέ τίς μοναχές, μὴ ἐξαίρουμένης καὶ τῆς ὥρας τῆς ψαλμωδίας ἀπὸ αὐτές. «*Καὶ τό ἐνδελεχίζειν ψαλλούσαις ἀσύμφορον ἡμῖν ἐστίν, βλαπτομένων ἡμῶν ταῖς αὐτῶν συντυχίαις τῶν λεγομένων μοναστριῶν. Τό γάρ ἴνδαλμα τῆς ὄψεως τῶν γυναικῶν ἄρχεται κλονίζειν τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποσπᾶν τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς ἡσυχίας...*»¹⁴. Ὅμως αὐτές ἦταν παραινέσεις πού εἶχαν ἄμεσους ἀποδέκτες τοὺς μοναχοὺς. Στὴν ἐνορία τὰ πράγματα ἦταν κάπως διαφορετικά.

12. ASHBROOK-HARVEY, σσ. 47-48.

13. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, σσ. 185-186. «Ἀλλὰ γεγονώτερον τάς συνήθεις ὑμνωδίας μετὰ τῶν παρθένων ἔψαλλεν καὶ τοὺς ψαλμοὺς ἐκείνους ἐπῆδεν, οἱ τῶν εἰδώλων τὴν ἀσθένειαν κομψοῦσιν καὶ μετὰ τοῦ Δαυίδ ἔλεγεν· *Τὰ εἶδωλα τῶν ἐθνῶν...*», *Synaxarium CP*, ἔκδ. H. DELEHAYE, Βρυξέλλες 1902, στ. 123. Βλ. καὶ *Μηνολόγιον Βασιλείου*, PG 117, 97C. Βλ. σχετικὰ Δ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΥ, *Μάρτυρες καὶ ὁμολογητὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 293.

14. PG 89, 1484B. Ἡ AIK. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ὡς λόγους περιορισμένου ἀριθμοῦ γυναικῶν ὑμνογράφων θεωρεῖ, πρῶτον, τὴν ἀπαγόρευση νὰ ἀκούγεται ἡ γυναικεῖα φωνὴ στὴν Ἐκκλησία (θέση ὅμως πού ἀντικρούεται ἀπὸ τίς παρατιθέμενες καὶ ἐδῶ μαρτυρίες) καὶ δεύτερον, τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο μορφώσεως τῶν γυναικῶν, βλ. *Ἡ γυναίκα στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχή. Κοινωνικὰ πρότυπα καὶ καθημερινὸς βίος στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα*, Ἀθήνα 2005, σ. 208.

Οἱ ἀφιερωμένες στὸν Θεό γυναῖκες, ὅπως καὶ οἱ μονάζουσες, εἶχαν τὴ δυνατότητα ἐντὸς μίας καθιερωμένης τάξης νὰ ψάλλουν κατὰ τίς ἀκολουθίες καὶ στοὺς κοσμικοὺς ναοὺς. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος, στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης φροντίδας του γιὰ τὸν κλῆρο τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, παραχώρησε ἰδιαίτερα «σκηνώματα» (=κελλία) καὶ γιὰ τίς ψάλτριες τοῦ ναοῦ: «δέδωκε δέ καὶ τῷ κλήρῳ κελλία εἰς τὰ περίξ αὐτῷ (ἥτοι τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας) κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν· καὶ ταῖς ἁδούσαις σκηνώματα, δύο ἀσκητήρια»¹⁵. Ἡ ὑπαρξὴ γυναικῶν (παρθένων ἢ ὀρθότερα μοναζουσῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα) πού ἔψαλλαν στίς ἀκολουθίες τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία ὅτι ὁ Ἰουστινιανός «ἐκλήρωσεν ἱερεῖς τε καὶ ἕως ἐσχάτου τῶν ὑπουργούντων τῷ ναῷ χιλιάδα μίαν· ἁδούσας ρ', μεριζομένας εἰς δύο ἑβδομάδας»¹⁶.

Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας μὲ τὴ Νεαρά 59 (11ης Νοεμβρίου 537) ὄρισε τὰ «ἀσκητήρια», πού συγκροτοῦνταν ἐξ ὀκτώ τουλάχιστον «ἀσκητριῶν ἢ κανονικῶν ... ἡγουμένων τῆς κλίνης καὶ ψαλ-

15. Βλ. στῆς ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σσ. 188-189. Βλ. καὶ ΕΥ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, "Ἐκφρασις Ἀγίας Σοφίας, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1907 (= Ἀθῆναι 1983), σσ. 66-67.

16. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189. ΕΥ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὅπ.π., τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1909 (=Ἀθῆναι 1983), σ. 152. Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας στὸ νομοθετικὸ του ἔργο ἀναφέρεται καὶ στίς διακόνισσες. Ὁ ΕΥ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ (Οἱ διακόνισσες στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, *Φύλο καὶ θρησκεία. Ἡ θέσις τῆς γυναίκας στὴν Ἐκκλησία*, ὅπ.π., σσ. 189-199) ἀναφέρει: «Ὅτι οἱ χειροτονημένες διακόνισσες ἀνῆκαν στὸν κλῆρο, μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν νομοθεσίαν τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ Ἰουστινιανὸς Κῶδιξ ὀμιλεῖ γιὰ αὐτές σέ νομοθετικές διατάξεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν τίτλο «Περὶ ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν» («De episcopis et clericis»). Ἡ 6ῃ «Νεαρά» τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔχει τὸν χαρακτηριστικὸν καὶ ἀποκαλυπτικόν τίτλον «Περὶ τοῦ πῶς δεῖ χειροτονεῖσθαι τοὺς ἐπισκόπους καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους ἄρρενας καὶ θηλείας». Ἡ 3ῃ Ἰουστινιανεία «Νεαρά», πού φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Περὶ τοῦ ὠρισμένου εἶναι τὸν ἀριθμὸν τῶν κληρικῶν τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς πανευδαίμονος πόλεως», ὀρίζει ὅτι στὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας πρέπει νὰ ὑπηρετοῦν 60 ἱερεῖς, 100 διάκονοι, 40 διακόνισσες («διακόνους δέ ἄρρενας ἑκατὸν καὶ τεσσαράκοντα θηλείας»)... Τὸ *Σύνταγμα* κανόνων τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἀναφέρει ὅτι καὶ κάποια «Νεαρά» τοῦ Ἡρακλείου (610-641) τάσσει τίς διακόνισσες στὸν ἱερὸν κλῆρον καὶ ἐπαναλαμβάνει, ὅτι στὴν Ἀγίαν Σοφίαν πρέπει νὰ ὑπηρετοῦν 40 διακόνισσες».

λουσῶν»¹⁷, νά λαμβάνουν ἐνεργό ρόλο στήν τελετή τῆς κηδείας ὑπό τήν εὐθύνη τῶν οἰκονόμων καί ἐκδίκων τοῦ ναοῦ. Γενικότερα τά «ἀσκητήρια»¹⁸ (μικρές ομάδες ἀφιερωμένων στόν Θεό προσώπων), σύμφωνα μέ τό Τυπικό τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, εἶχαν ἐνεργό διακονία στήν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν, μεριζομένης τῆς διακονίας σέ ἐβδομάδες («ἐβδομαδάριοι»).

Ἀργότερα ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118), ὅπως ἀναφέρει ἡ κόρη του Ἄννα, ἔκτισε ναό πρός τιμή τοῦ ἀπ. Παύλου καί ὀρφανοτροφεῖο στή Δάμαλιν (στήν ἀσιατική μεριά τῆς Κωνσταντινουπόλεως) καί κατὰ τή συνήθη πράξη, τήν ὁποία ἐπιτάσσουν καί τά νομοθετικά κείμενα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅρισε στόν ναό νά ψάλλουν καί γυναῖκες: «Τῷ δέ ναῷ τοῦ μεγαλοκέρυκος Παύλου κληρὸς μέγας κατείλεκτο καί πολὺς καί φώτων δαψίλεια· καί παραγενόμενος εἰς τουτονί τόν νεών ἰδοὺς ἄν χοροὺς ἐκατέρωθεν ἀντάδοντας· κατέταξε γάρ τῷ τῶν ἀποστόλων νεῷ, ἄδοντας καί ᾄδούσας, κατὰ τόν Σολομώντα· ἐπιμελές γάρ καί τό τῶν διακονισσῶν πεποίηκεν ἔργον»¹⁹.

Τό ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου νά ψάλλουν ἀντιφωνικά σέ χοροὺς ἄνδρες καί γυναῖκες ἐδράζεται σέ μακραίωνη πράξη τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐπιμαρτυρεῖται καί κατοχυρώνεται ἀπό τούς πατέρες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ρύθμιση πού ἀναφέρει ἡ Ἄννα Κομνηνή κατὰ τό περιεχόμενο συμφωνεῖ μέ τόν τρόπο ψαλμωδίας πού περιγράφεται στόν Βίο τῆς ἀγίας Μακρίνας (BHG 1012) († 379, μνήμη 19 Ἰουλίου). Στήν κηδεία της, ὁ ἀδελφός της Γρηγόριος Νύσσης: «διαστήσας κατὰ γένος τόν συρρέεντα λαόν καί τό ἐν γυναιξὶ πλῆθος τῷ τῶν παρθένων συγκαταμίξας χορῷ, τῶν δέ τῶν ἀνδρῶν δῆμον τῷ τῶν μοναζόντων τάγματι, μίαν ἐξ ἐκατέρωθεν εὐρυθμόν τε καί ἐναρμόνιον, καθάπερ

17. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189. Βλ. καί ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὅπ.π., σ. 152.

18. Γιά τά Ἀσκητήρια καί τόν ρόλο τους στήν ψαλμωδία, βλ. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189 ἐξ.

19. Ἀλεξιάς, σ. 231. Βλ. καί ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 190.

ἐν χοροστασίᾳ τὴν ψαλμωδίαν γίνεσθαι»²⁰.

Ἡ μνημονευόμενη ἀπὸ τῆς παραπάνω πηγῆς πράξις εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἦταν ἡ κυριαρχοῦσα στὶς περιπτώσεις τῶν λεγομένων διπλῶν μοναστηρίων (βλ. κανόνα 20 Ζ' Οἰκουμενικῆς), στὰ ὁποῖα διαβιοῦσαν, ὑπὸ τὴν αὐτὴν οὐσιαστικά στέγη, μοναχοὶ καὶ μοναχές, κατὰ τὸ πλεῖστον συγγενεῖς.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι ἡ ψαλμωδία ἀπὸ ἀφιερωμένες γυναῖκες ἦταν ἐξίσου ἀποδεκτὴ τόσο στὴ μοναστηριακὴ λατρεία ὅσο καὶ στὴν ἐνοριακὴ, καὶ ἐτελεῖτο εἴτε συναφῶς μέ χοροὺς ἀνδρῶν εἴτε χωρὶς αὐτοὺς. Τοῦτο μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν πολὺ χαρακτηριστικὴ πληροφορία πού ὑπάρχει στὸν *Τιμαρίωνα* (12ος αἰ.), σχετικὰ μέ τὴ συμμετοχὴ χοροῦ «ὁσίων γυναικῶν καὶ μοναζουσῶν» κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς μνήμης τοῦ πολιοῦχου τῆς Θεσσαλονίκης ἁγίου Δημητρίου, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο μέ ξεχωριστὴ λαμπρότητα. «Τότε γοῦν τῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν μᾶλλον ἠκριβωμένων -οἷα τούτους σχόντων τούς θεωρούς-, ψαλμωδία θειοτέρα τις ἐξηκούετο, ῥυθμῶ καὶ τάξει καὶ ἀμοιβῇ ἐντέχνῳ ποικιλλομένη πρὸς τὸ χαριέστερον· ἦν δέ οὐκ ἀνδρῶν μόνον ὕμνος ἀναπεμπόμενος, ἀλλὰ δὴ καὶ γυναῖκες ὅσαι καὶ μονάζουσαι περὶ τὸ πτερύγιον εὐώνυμά που τοῦ ἱεροῦ, πρὸς δύο χοροὺς ἀντιφώνους διαιρεθεῖσαι καὶ αὗται τὸ ὅσιον ἀπεδίδουν τῷ μάρτυρι»²¹.

Στὴ βυζαντινὴ λειτουργικὴ πράξι, πού χαρακτηρίζεται τουλάχιστον μέχρι τὸν 11ο αἰῶνα γιὰ πλουραλισμό, ἡ ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες δέν φαίνεται νὰ προσέκρουε στὸν προσδοκώμενο σεβασμὸ πρὸς τὴ λειτουργικὴ τάξη.

* * *

20. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητρίκον*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 274. Περὶ αὐτοῦ βλ. καὶ ΑΘ. ΒΟΥΡΛΗ, *Θέματα ἱερᾶς ψαλμωδίας*, τεύχ. Α', Ἀθήναι 2000, σ. 66.

21. *Τιμαρίων* 55, 59. Βλ. σχετικὰ καὶ ASHBROOK-HARVEY, ὅπ.π., σ. 53.

Οἱ ψάλτες ἀνήκουν στήν τάξη τοῦ κατώτερου κλήρου, ὁ ὁποῖος ἐντάσσεται στήν ἱερωσύνη μέ χειροθεσία ἀπό τόν ἐπίσκοπο ἐκτός τοῦ ἱ. βήματος. Οἱ ἱ. κανόνες προβλέπουν περί αὐτῶν ἰδιαιτέρες καί αὐστηρότερες σέ σχέση μέ τούς λαϊκοὺς διατάξεις. Π.χ. ὁ 14ος κανόνας τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς ἐπιτάσσει τή μή σύναψη μικτοῦ γάμου ἀπό τούς ἀναγνώστες καί τούς ψάλτες²². "Ὅσοι ἦταν ἤδη ἔτσι νυμφευμένοι ὄφειλαν νά προσάγουν τά παιδιά τους στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ὁ ἱερατικός χαρακτήρας τῶν ψαλτῶν ὅμως δέν συνιστοῦσε κώλυμα γάμου καί ἐπομένως ἦταν δυνατή ἡ σύναψή του καί μετά τή χειροθεσία.

Ἡ πιστότητα στήν κανονική τάξη ἐπέβαλλε νά μή ψάλλουν κατὰ τίς ἀκολουθίες πρόσωπα πού δέν εἶχαν λάβει προηγουμένως τή σχετική χειροθεσία. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἄρνηση τοῦ ἀββᾶ Νείλου (τέλος 6ου/ἀρχές 7ου αἰ.) νά ψάλλει «τά τροπάρια», κατὰ τήν ἀγρυπνία τοῦ Σαββάτου πρὸς Κυριακή πού τελοῦσε στό κελλί του στήν κορυφή τοῦ Σινᾶ, λέγοντας στοὺς ἐπισκέπτες του, Ἰωάννη Μόσχο καί Σωφρόνιο (τόν μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων), ὅτι τά τροπάρια ψάλλονται ἢ διαβάζονται μόνο ἀπό τούς ἱερεῖς πού ἔχουν τή χειροθεσία ἢ τή χειροτονία. Ἀντίθετα «οἱ χειροτονίαν μή ἔχοντες (μεταξύ αὐτῶν περιλαμβάνονται καί οἱ μοναχοί) καί ὑπὸ ἱερέων μή προτρεπόμενοι καί ἐν ἐκκλησίᾳ ἢ ἐν κελλίῳ εἰς τά ψαλτικά προβάλλονται, πᾶσι τοῖς εὖ φρονοῦσι γνωστόν ὑπάρχει ὅτι ἑαυτοὺς χειροτονοῦσι, μᾶλλον δέ ὑπὸ τῆς κενοδοξίας καί ὑπερηφανίας καί οἰήσεως χειροτονοῦνται, καί πρὸς μέν τά λυσιτελῆ καί συμφέροντα ἀμβλυποῦσι καί τυφλώττουσι, πρὸς δέ τά μή ὠφελοῦντα ἀλλὰ καί λίαν βλάπτοντα εὐτολμοὶ καί εὐχερεῖς δξύρροποι εὐρίσκονται»²³.

22. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Οἱ μικτοὶ γάμοι κατὰ τούς ἱερούς κανόνες, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 62-64 (1980-1982), 115-127, ἐδῶ σ. 117 [= Kanon, VI(1983), 92-101 στά γερμανικά].

23. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τό γεροντικόν τοῦ Σινᾶ*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 462. Τό κείμενο τοῦ Λειμωναρίου καταχωρίζεται στόν 29ο λόγο τῶν *Ἑρμηνειῶν τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου* τοῦ Νίκωνος Μαυρορείτη. Δημοσιεύθηκε ἀπό τήν AUGUSTA LONGO, Il testo integrale della «Narrazione degli Abati Giovanni e Sofronio» attraverso le «Ἑρμηνεῖαι» di Nicone, *Revista*

Ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν παραβίαση τῆς κανονικότητος, πού ἐνίοτε ὀξυρρόπως καί αὐθαιρέτως ἐκδηλωνόταν ἀκόμα καί ἀπό μοναχοὺς πού περιφρονοῦσαν τὴν τάξη, δέν ἦταν τόσο ἰσχυρή γιὰ νὰ περιφρουρήσει τὴν ἱερατική ἰδιότητα τῶν ψαλτῶν. Ἔτσι σιγά - σιγά αὐτὴ στὴν πραγματικότητα λησμονήθηκε, ὅπως καί τῶν ὑπολοίπων κατώτερων κληρικῶν (πλὴν ἴσως τοῦ ὑποδιακόνου, ὁ ὁποῖος μέχρι καί τίς μέρες μας στὴν ἐλληνική ὀρθοδοξία χειροθετεῖται ἔστω καί τυπικά, ὡς μία ἀναγκαία βαθμίδα πρὶν ἀπὸ τὴ χειροτονία τοῦ διακόνου).

Ἐφόσον ἡ κανονικὴ τάξη ἐπιτάσσει τὴ χειροθεσία τῶν ψαλτῶν, τότε ποιά μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς γυναίκας μέ ἓνα βαθμὸ ἱερωσύνης, ἔστω καί κατώτερο; Θά μπορούσε ἡ Ἐκκλησία νὰ χειροθετήσῃ ἢ νὰ χειροτονήσῃ γυναίκα, μέ τό δεδομένο μάλιστα ὅτι ὑπάρχει κανονικὴ ἀπαγόρευση εἰσόδου τῶν γυναικῶν ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου (βλ. κανόνα 44 Λαοδικείας, πρβλ. καί 69 τῆς Πενθέκτης, ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνει τὴν ἀπαγόρευση σέ ὅλους τοὺς λαϊκοὺς);

Ὅ,τι σήμερα ἀντιλαμβανόμεθα ὡς παγιωμένη πράξη δέν σημαίνει ὅτι αὐτὴ ἴσχυε καί παλαιότερα. Ἡ λειτουργικὴ τάξη ὑπαγόταν στοὺς νόμους τῆς ρευστότητος, δεχόμενη τίς ἐπιρροές τῶν ποικίλων τοπικῶν παραδόσεων, ὡσάν τὴν κοίτη ἐνός εὐρύχωρου ποταμοῦ πού δέχεται τὴ ροή τῶν ὑδάτων ἀπὸ ἐκατέρωθεν παραποτάμους. Ἡ Ἐκκλησία ἀποδεχόταν τὴν ἐξέλιξη ἢ τὴν ποικιλία τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἐφόσον δέν προσβαλλόταν ἡ ἀπρόσκοπτη δοξολογία τοῦ Θεοῦ. Ὑψωνε ὁμως τεῖχη καί ἔθετε αὐστη-

di Studi Byzantini e Neoellenici, t. 1/2 (1965-1966), 223-267. Γιὰ τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς Διηγήσεως περὶ τοῦ ἀββᾶ Νείλου βλ. R. F. TAFT, *The «βηματίκιον» in the 6/7th C. Narration of the Abbots John and Sophronius* (BHG NA 1438w). An exercise in Comparative Liturgy, στὸ *Crossroad of Cultures. Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler*, ἐκδ. H.-J. FEULNER, ELENA VELKOVSKA καί R. F. TAFT [OCA, 260], Ρώμη 2000, σσ. 675-692. Πρβλ. καί Ἀπόκρισιν 1 τοῦ Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως πρὸς μοναχοὺς ἔξω τῆς πόλεως ἀσκουμένους, Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων*, τ. Δ', σσ. 417-418.

ρους κανόνες στην αντίθετη περίπτωση. Ἡ διεύρυνση ἢ ἡ συστολή τῆς ποικιλίας τῶν λειτουργικῶν πράξεων, καθὼς καὶ ὁ ἔλεγχος αὐτῶν παρατηρεῖται καὶ στό θέμα τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν (διακονισῶν).

Ὅπως εἶναι ἀπὸ πολλές πηγές γνωστόν, οἱ διακόνισσες χειροτονοῦνταν ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ διάκονοι. Ἡ ὑποψήφια στεκόταν στή σολέα πρό τῶν ἀγίων θυρῶν σκεπασμένη μέ μαφόριο. Ἀπὸ τή σολέα προσαγόταν στήν Ἀγία Τράπεζα, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος τή χειροτονοῦσε μέ ἐπίθεση τῶν χειρῶν, ἀπαγγέλλοντας ὅχι μίαν εὐχή, ὅπως στίς χειροθεσίες τῶν κατωτέρων κληρικῶν, ἀλλὰ δύο εὐχές, πού συνιστᾷ γνώρισμα τῶν χειροτονιῶν τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Κατά τή χειροτονία ὁ ἐπίσκοπος, ἔχοντας τά χέρια ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς διακονίσσης, ἐκφωνοῦσε «*Ἡ θεία χάρις ἡ τά ἀσθενῇ θεραπεύουσα...*», ἐπίσης γνώρισμα τῆς τάξεως τῶν χειροτονιῶν τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Ἡ διακόνισσα περιεβάλλετο, ὅπως καὶ ὁ διάκονος, τό διακονικό ὠράριο, φέρουσα ὅμως τοῦτο «*ὑποκάτωθεν τοῦ μαφορίου*», μέ τίς δύο ἄκρες αὐτοῦ μπροστά. Κατά τήν ὥρα τῆς θ. κοινωνίας, ἡ διακόνισσα κοινωνεῖ, ὅπως ὁ διάκονος, παίρνοντας τό ἅγιο ποτήριο ἀπὸ τά χέρια τοῦ ἀρχιερέα, ἀλλὰ «*οὐδενί μεταδίδωσι*» τή θ. κοινωνία, ἀλλὰ «*ἐπιτίθησι αὐτό (τό ποτήριον) τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ*»²⁴.

Ὁ μοναχὸς Νίκων τοῦ Μαύρου Ὁρους (± 1025 - ἀρχές 12ου αἰ.) ἀναφέρει κανονικὴ διάταξη πού προστέθηκε στήν ὕλη νομοκάνονα, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ διακόνισσες εἰσέρχονταν ἐντός

24. ΕΥΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ὁ θεσμός τῶν διακονισῶν κατὰ τήν ὀρθόδοξον παράδοσιν καὶ τόν ἅγιον Νεκτάριον, Ὁ γυναικεῖος μοναχισμὸς καὶ ὁ ἅγιος Νεκτᾶριος. Πρακτικά διορθοδόξου μοναστικοῦ συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδι (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἀγίου Νεκταρίου (Αἴγινα, 9-11 Σεπτεμβρίου 1996), Ἀθῆναι 1998, σσ. 222-223. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονισῶν, Ἀθῆναι 1954, ὅπου καὶ περισσότερα στοιχεῖα περὶ τοῦ θεσμοῦ. Ἡ τάξη χειροτονία τῶν διακονισῶν καταγράφεται στίς ἔντυπες καὶ χειρόγραφες πηγές: π.χ. βλ. τὰ χφφ Βαρβερῖνῳ 336, Σινᾶ 956, Parisinus 213, Ξενοφῶντος Ἀγίου Ὁρους 163. Βλ. καὶ R.F. TAFT, Women at Church in Byzantium. Where, When - and Why?. DOP 52 (1998), 64 ἐξ.

τοῦ ἱ. βήματος καί στή συνέχεια λάμβαναν τό ἅγιο ποτήριο γιά νά κοινωνήσουν τίς γυναῖκες²⁵.

Ὅμως στή λειτουργική πράξη τῶν βυζαντινῶν οἱ διακόνισσες δέν ἦταν οἱ μόνες πού κοινωνοῦσαν ἐντός τοῦ βήματος. Ἡ δυνατότητα παρείχετο καί στίς αὐτοκράτειρες, οἱ ὁποῖες σέ κάποιες περιπτώσεις κοινωνοῦσαν ὅπως καί οἱ αὐτοκράτορες ἐντός τοῦ ἱ. βήματος. Ἐνδεικτικά ἡ αὐγούστα ἁγία Πουλχερία (399-453) (μνήμη 17 Φεβρουαρίου) ζήτησε ἀπό τόν πατριάρχη Σισίννιο Α' (426-427) νά μετέχει στή θ. εὐχαριστία κατὰ τήν ἑορτή τοῦ πάσχα ἐντός τοῦ θυσιαστηρίου καί ἐξασφάλισε τή δυνατότητα. Ὅμως ὁ διάδοχός του Νεστόριος (428-431) τήν ἐμπόδισε νά κοινωνεῖ ἔτσι. Ἡ αὐγούστα τότε προσπάθησε νά στηρίξει θεολογικά τό αἷτημά της, λέγοντας ὅτι αὐτή, ὡς αὐγούστα, εἶναι τύπος τῆς Θεοτόκου, πού ἦταν ἡ μοναδική γυναίκα πού εἰσῆλθε στή Ἁγία τῶν ἁγίων²⁶, ὅπως καί ὁ αὐτοκράτορας εἶναι τύπος τοῦ βασιλέως Χριστοῦ.

25. «Ὅτι περί τοῦ μή εἰσέρχεσθαι γυναῖκας ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ πλείονα νομοκάνονα ἐνέτυχα, ἔνθεσμα καί ἀρχαῖα καί νέα, καί οὐδαμοῦ εὐρηνται παρὰ τόν θεῖον κανόνα, ὃν προεγράψαμεν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ ἁγίας συνόδου... Ἀλλά ἡῶρα μικρόν βιβλίον καινούργην ἔχον προσθήκην ταύτην καί λέγον οὕτως: Ὅτι οὐ δεῖ γυναῖκας ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ εἰσέρχεσθαι παρ' ἐκτός τῶν κανονικῶν. Περί δέ τὰς διακόνους ἔγραφεν εἰς αὐτό, ὅτι νά ἐνεργοῦν εἰς τινά τὰ τῶν διακόνων καί νά κοινωνοῦν τὰς γυναῖκας. Εἶδες πῶς πλανῶνται τινές ἀπό τὰς διεφθαρμένας βίβλους μή φιλοπονοῦντες τὰς ἐνθέσμους καί ἀληθινάς καί ἐκ Θεοῦ διά τῶν ἁγίων πατέρων διδασκομένας βίβλους καί ἐκδιδομένας;». Ἐπιστολή πρὸς τόν ἀββᾶν Ἰωάννην περί κοινωνίας ἐπισκόπων ἔξω ὄντων τῶν ἐαυτῶν θρόνων, χφ Σινᾶ 436 (441), φ. 175α. Στό κείμενο τοῦ Νίκωνος καταγράφεται ἡ μετάβαση ἀπό τήν ἀρχαιότερη πράξη σέ αὐτή τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία δέν γνώριζε πλέον τήν εἴσοδο τῶν διακονισσῶν στό θυσιαστήριο. Γιά τόν τρόπο μετάδοσης τῆς θ. εὐχαριστίας βλ. τήν ἐξαντλητική μελέτη τοῦ R. F. TAFT, *A history of the Liturgy of st. Chrysostom. Volum VI, The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, Ρώμη 2008, σ. 80 ἐξ. Γιά τὰ κανονικά ζητήματα τῆς θ. εὐχαριστίας βλ. ΧΡΥΣ. ΝΑΣΣΗ, *Ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 2007. Κατά τήν ἐπιταγή τοῦ κανόνα 18 τῆς Α' Οἰκουμενικῆς, οἱ διάκονοι δέν θά πρέπει νά κοινωνοῦν πρὶν ἀπό τοὺς ἐπισκόπους ἢ τοὺς πρεσβυτέρους, ἀλλά ἀντίθετα κοινωνοῦν, προσφερομένων σέ αὐτοὺς τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων ἀπό τοὺς ἐπισκόπους ἢ τοὺς πρεσβυτέρους, βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 154-158.

26. R. E. TAFT, *Women at Church in Byzantium, Where, When - and Why?*, ὅπ.π., σ. 70 ἐξ.

Αὐτή ἡ τάξη, οἱ διακόνισσες νά ἔχουν τό ρόλο πού περιγράψαμε παραπάνω, ἴσχυε γιά πολλούς αἰῶνες. Τό «τάγμα» τῶν διακονισσῶν τίμησαν ἐξέχουσες μορφές ἀγίων γυναικῶν, ὅπως π.χ. ἡ Ὑλυμπιάδα (4ος - 5ος αἰ., μνήμη 25 Ἰουλίου), ἡ Δομνίκη (5ος αἰ., μνήμη 8 Ἰανουαρίου), ἡ Εἰρήνη Χρυσοβαλάντου (9ος -10ος αἰ., μνήμη 28 Ἰουλίου) κ.ἄλ.

Οἱ διακόνισσες ἀρχικά εἶχαν τήν ὑποχρέωση νά βοηθοῦν στίς βαπτίσεις τῶν ἐνηλίκων γυναικῶν, στήν πορεία ὅμως τοῦ χρόνου, ἰδίως μετά τήν εἰσαγωγή τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, περιορίσθηκε τό εὖρος τῶν καθηκόντων τους, κατά συνέπεια καί ἡ ἀριθμητική τους παρουσία στήν ἐνοριακή λειτουργική ζωή. Ἔτσι πλέον ὁ θεσμός ἀπαντᾶται κυρίως στόν μοναχισμό, μέ τήν ἡγουμένη νά λαμβάνει σχεδόν πάντοτε τή χειροτονία τῆς διακόνισσας. Ἀναφέρω δύο - τρία χαρακτηριστικά χωρία ἀπό ἀγιολογικές πηγές.

Ὁ Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως «τό ἱερατικόν σχῆμα τῆς ἐν Χριστῷ διακονίας δίδωσιν αὐτῇ (τῇ ὁσία Δομνίκη), προεστῶσαν καταστήσας αὐτήν πασῶν τῶν προσερχομένων ψυχῶν σώζεσθαι διά τῆς ἐν τῇ μονῇ»²⁷ διαβιώσεως. Ἀνάλογη πράξι ἀναφέρεται καί στόν Βίο τῆς ὁσίας Εἰρήνης Χρυσοβαλάντου (BHG 952): «Εὐθύς οὖν μηδέν μελλήσας ὁ πατριάρχης (Μεθόδιος Κωνσταντινουπόλεως) ἀναστάς τοῦ θρόνου καί θυμιατήριον αἰτήσας βαλὼν τε θυμίαμα καί τόν Θεόν εὐλογήσας ὑμνωδίας τε προσφόρου πρῶτος ἀρξάμενος, διάκονον τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας πρῶτον χειροτονεῖ τήν Εἰρήνην - ἥδη γάρ τῷ ἐν αὐτῷ πνεύματι τήν αὐτῆς καθαρότητα- καί μετά τοῦτο καί τήν τῆς ἡγουμενείας ἐπιτίθησι σφραγίδα»²⁸. Ἡ ἴδια πράξι ἐφαρμόσθηκε καί στή χειροτονία τῆς πολύ γνωστῆς διακόνου καί ἡγουμένης ὁσίας Ὑλυμπιάδος, καθὼς καί σέ αὐτή τῆς διαδόχου της στήν ἡγουμενία Ἐλισανθίας: «Προχειρίζεται μετά τήν τελευταίαν τῆς ὁσίας ἡγουμένη τῆς ἀγίας ἐκείνης τοῦ Χριστοῦ ποιμένης ἡ ... θεοφιλεστάτη Ἐλι-

27. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητρικόν*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 212.

28. Ὁπ.π., σ. 258.

σανθία ή διάκονος, ή αὐτῆς συγγενίς, ἀπαράλλακτον πάντα τόν κανόνα, ὃν παρέλαβεν ὑπό τῆς ὁσίας καί μακαρίας ἐκείνης ψυχῆς καί πάσας τάς ἀρετάς αὐτῆς βαδίσασα»²⁹.

Θά πρέπει ἐν προκειμένῳ συναφῶς νά ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ή ἡγουμένη διακόνισσα εἶχε τή δυνατότητα νά ἀναδέχεται τίς μοναχές, ἐντάσσοντάς τες διά τῆς κουρᾶς στή μοναστική ἀδελφότητα. Ἡ Εὐγενία Ζούκοβα³⁰ ἔχει ἤδη ἐπισημάνει μέσα ἀπό τίς ἀγιολογικές πηγές ὅτι τό σχῆμα τό ἔδιδε στίς μοναχές ή ἡγουμένη, ἔπειτα ἀπό μία εὐχή ή ἀκολουθία πού τελοῦσε ή ἴδια. Στόν Βίο τῆς ἀγίας Εὐπραξίας (5ος αἰ., μνήμη 24 Ἰουλίου) (BHG 631) λέγονται π.χ. χαρακτηριστικά τά ἑξῆς: «Τῇ οὖν ἐπαύριον λαβοῦσα ή διάκονος τήν Εὐπραξίαν εἰσφέρει αὐτήν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ καί εὐξαμένη αὐτή περιέβαλεν αὐτῇ τό μοναχικόν σχῆμα»³¹. Στόν Βίο τῆς ὁσίας Ματρῶνας (5ος-6ος αἰ., μνήμη 9 Νοεμβρίου) (BHG 1221) ἀναφέρεται ὅτι ή ὁσία ἔλαβε τό σχῆμα ἀπό τόν Βασιανό σέ μία τάξη ἀκολουθίας πού ὁ ἴδιος καθόρισε. Στή συνέχεια τό ἴδιο ἐφήρμοζε καί ή ἴδια στό μοναστήρι της. «... ὃν γάρ τρόπον ἀποταξαμένη ή ὀσιωτάτη Ματρῶνα ἠξιώθη λαβεῖν παρά τοῦ ἀγίου γέροντος τό τοῦ μονάζοντος σχῆμα, τῷ αὐτῷ τρόπῳ καί αὐτῇ ταῖς προσιούσαις αὐτῇ ἔχειν παρέχουσα...»³². «... καί ὥσπερ ὁ ὀσιώτατος Βασιανός μετὰ πολύν χρόνον καί μετὰ πολλῆς τῆς δοκιμασίας ἐπετίθει χεῖρα οἷς ἐπετίθει, οὕτως καί ή μακαρία Ματρῶνα, εἰ μή τόν χρόνον ἐδέξατο μαρτυροῦντα τήν προαίρεσιν τῆς προσελθούσης οὐ κατεδέχετο αὐτῇ δοῦναι σχῆμα...»³³. Ἡ μετάδοση τοῦ σχήματος στίς περιπτώσεις αὐτές ὅμως ἦταν πράξη πού δέν εἶχε σχέση μέ τό θυσιαστήριο, δηλ. δέν γινόταν συ-

29. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητρικόν*, τ. Α', σ. 336.

30. *Γέννηση καί ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναχικοῦ σχήματος κατά τούς Δ'-Ζ' αἰῶνες βάσει ἀγιολογικῶν πηγῶν*, Ἀθήνα 2010, σελ. 109 ἔξ.

31. *Βίος ἀγίας Εὐπραξίας*, *Act. SS, Mart. II*, 1865, σ. 922.

32. *Βίος ὁσίας Ματρῶνας*, *Act. SS, Nov. III*, 1910, σ. 812D.

33. Ὁπ.π., σ. 812DE.

ναφῶς μέ τῇ θ. λειτουργίᾳ, καί μπορούσε νά τελεσθεῖ όπουδήποτε, σέ ἓνα μοναστήρι ἢ σέ ἓνα σπίτι, στήν ἔρημο ἢ στήν πόλη, ἀπό μοναχό ἢ μοναχή.

Ἡ ἱερατική ιδιότητα τῆς ἡγουμένης, ὅπως καί τῆς διακονίσσης, καί ἡ σύνδεσή τους μέ τό θυσιαστήριο προϊόντος τοῦ χρόνου ἀτονοῦν. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ 38η ἐρώτηση τοῦ Μάρκου Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος τόν 12ο αἰῶνα ζητοῦσε νά μάθει ποιό ἦταν τό λειτούργημα τῶν διακονισσῶν («Οἱ θεῖοι κανόνες μέμνηνται διακονισσῶν ζητοῦμεν οὖν μαθεῖν ποιόν ἐστὶ τό τούτων λειτούργημα»), γιά νά ἀπαντήσῃ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ὅτι «Πάλαι ποτέ καί τάγματα τῶν διακονισσῶν τοῖς κανόσιν ἐπεγινώσκετο καί εἶχον καί αὗται βαθμόν ἐν τῷ βήματι· ἡ δέ τῶν ἐμμήνων κάκωσις τήν ὑπηρεσίαν ταύτην ἐκ τοῦ θείου καί ἀγίου βήματος ἐξέωσε, (ὥσάν τότε μόνο νά διαπιστώθηκε αὕτη ἡ φυσιολογική λειτουργία τοῦ γυναικείου σώματος, πολλῶ μᾶλλον πού οἱ προγενέστεροι σχετικοί κανόνες καί νόμοι, πού ἀναφέρονται σέ αὐτό τό γυναικεῖο «πάθος»³⁴, δέν κάνουν ὅποιαδήποτε νύξη περί τῶν διακονισσῶν), παρὰ δέ τῇ ἀγνωστάτῃ Ἐκκλησίᾳ τοῦ θρόνου τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν διακόνισσαι προχειρίζονται, μίαν μέν μετουσίαν μή ἔχουσαι ἐν τῷ βήματι, ἐκκλησιάζουσαι δέ τά πολλά, καί τήν γυναικωνίτιν ἐκκλησιαστικῶς διορθούμεναι»³⁵.

34. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ - ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΝΟΥ, Τά γυναικεῖα πάθη καί οἱ νομοκανονικές πηγές, *Πρακτικά Θ' Πανελληνίου ἱστορικοῦ συνεδρίου* (Μάιος 1988), Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 31-46. ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, Ἡ νεαρά 17 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καί μία ἐπιτομή της, *Βυζαντιναί Μελέται* 1 (1988), 32-51. ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, Die Kanonischen Antworten des Nikolaos III Grammatikos an den Bischof von Zetounion, *Byz. Zeit.* 82 (1989), 236. Βλ. καί Π. ΣΙΜΙΓΙΑΤΟΥ, Ὁ μετὰ τήν γέννησιν καθαρμός τῶν γυναικῶν, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, 45 (1962), 108-118 καί τήν ἀπάντησιν σέ αὐτό τοῦ π. ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Ὁ μετὰ τήν γέννησιν καθαρμός τῶν γυναικῶν, ὅπ.π., 46 (1963), 223-229. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Αἱ εὐχαί ἐπὶ τῇ γεννήσει παιδίου, ὅπ.π., 79 (1996), 487-504. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ἀπαντήσεις..., τ. Α', Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 147-148. Γ. ΠΟΥΛΗ, Δόλος καί πλάνη γιά τόν ἄδικο χαρακτήρα τῆς πράξης στό Ἐκκλησιαστικό δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 27 ἔξ.

35. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 477. Ὁ Βαλσαμών λέει τά ἴδια καί στό σχόλιό του στόν κανόνα 15 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. «Τά τοῦ παρόντος κανόνος (15ου Πενθέκτης) πάντῃ ἐσχόλασαν· διακόνισσα γάρ σήμερον οὐ χειροτονεῖται, κἄν καταχρη-

Θά πρέπει νά ὑπογραμμισθεῖ περαιτέρω ὅτι καί τά πολύ μικρά κοριτσάκια, σύμφωνα μέ τόν πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη, ἀποκλείονταν ἀπό τήν εἴσοδο στό ἰ. βῆμα, ἀκόμα καί σέ περίπτωση ἐξαιρετικῆς ἀνάγκης διακονίας τοῦ λειτουργοῦ. «*Τό θῆλυ, ὁποίας ἄν εἴη ἡλικίας, τῆς οἰκείας φύσεως ἐκστῆναι οὐ δύναται· ἐπεὶ οὖν καθόλου ταῖς γυναιξί τε τῶν θείων ἀδύτων ἀποκέκλεισται, οὐκ εἰσελεύσεται τις τούτων ἐντός, κἄν πάνυ εἴη ἡλικία νεάζουσα· εἰ γάρ τοῦτο δοίημεν, πολλά τά ἄτοπα ἔψεται· τῶν μὲν γάρ ἐν γάμῳ κωλύεσθαι, ὑποπτευομένων διὰ τόν γάμον αὐτῶν, καί εἰ τοῦτο, ποῦ τό τίμιον αὐτοῦ καί τό τῆς κοίτης ἀμίαντον; τῶν δέ ἐν ἀγνεΐᾳ καί σωφροσύνῃ διὰ τό παρά ταύτας ἀμφίβολον*»³⁶.

Αὐτές οἱ κατηγορηματικές καί ἀπόλυτες θέσεις, πού ἀνάγουν πλέον τήν ἀπαγόρευση εἰσόδου στό θυσιαστήριο στή γυναικεία φύση, προφανῶς δέν ἴσχυαν, ὅπως εἶδαμε, παλαιότερα. Οἱ λόγοι τῆς νέας στάσεως τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι τοῦ παρόντος νά ἐξηγηθοῦν. Ἀσφαλῶς δέν πρέπει νά ἀγνοεῖται ἡ ἐπισήμανση τοῦ πατριάρχη Λουκᾶ ὅτι μέ τήν εἴσοδο γυναικῶν ἀκόμα καί κοριτσιῶν ἐντός τοῦ ἰ. βήματος «πολλά τά ἄτοπα ἔψεται».

* * *

Ἡ Ἐκκλησία, σέ ἰδιαίτερες περιπτώσεις πού εἶναι ἐπιβεβλημένη ἡ ἐφαρμογή τῶν κανόνων οἰκονομίας, ὑπερβαίνει τήν ἀκρίβεια, προκειμένου νά διασφαλίσαι τή δυνατότητα σωτηρίας τῶν πιστῶν. Εἶναι χαρακτηριστική π.χ. ἡ ἄνεση καί ἡ τόλμη ἐφαρμογῆς τῆς οἰκονομίας πού ἐπιλέγει καί συνιστᾷ ὁ Μ. Φώτιος γιά τή μεταφορά θ. εὐχαριστίας ἀπό εὐλαβεῖς γυναῖκες, ἢ ἀκόμα καί ἀπό

στικῶς τινος τῶν ἀσκητριῶν διακονίσσαι λέγονται· ὅτι κανὼν ἐστὶ διοριζόμενος μὴ εἰσερχεσθαι γυναῖκας ἐν τῷ βήματι. Ἡ γοῦν μὴ δυναμένη ἐν τῷ βήματι εἰσελθεῖν, πῶς τά τῶν διακόνων ἐνεργήσει» (Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 255-256. Πρβλ. κανόνα 14 Πενθέκτης καί τό σχόλιο τοῦ ἰδίου (ὅπ.π., σσ. 337-338).

36. A. N. ALMAZOV, *Neizdannye Kanonitcheskie otvety Konstantinopol'skago patriarkha Luki Khisoverga i metropoleta Rodoskago Nila*, Ὁδησός 1903, σσ. 24-25.

ἀλλόπιστες, γιά νά μεταλάβουν μελλοθάνατοι αἰχμάλωτοι χριστιανοί.

«Περί δέ γε τῶν τήν κοινωνίαν διακομιζουσῶν γυναικῶν τοῖς βαρβαρικοῖς οἴκοις ἐγκεκλεισμένοις χριστιανοῖς, τοῦτο διώρι-
σται, ὡς εὐσχήμονας εἶναι χρή ταύτας, καί οἶαι δ' ἄν ἐν παρθε-
νίᾳ ἤ σεμνῷ γήρᾳ κοσμούμεναι, καί ἄξια εἰς διακονίαν καί εἰς
διακόνων παραδεχθῆναι βαθμόν. Εἰ δέ τοιούτων ἀπορία εἶναι
δοκεῖ, μηδέ τάς πίστεως ἀλλοτρίας βουλομένας εὐποιεῖν χρι-
στιανοῖς ἀδελφοῖς καί ἐπὶ τοσοῦτον αὐτοῖς τεθαρρηκέναι καί
προσανατεθῆναι, μηδ' αὐτάς ἐκείνας παρατηρεῖσθαι· ἀλλά καί
δι' αὐτῶν εἰσκομίζειν τήν τοῦ ἁγιασμοῦ κοινωνίαν τοῖς μηδ' ὑπ'
αὐτῆς τῆς τυραννίδος τῆς εἰς Χριστόν κατωλιγορηκόσι πίστεως·
οὐδέποτε γάρ κοινοῦται τό ἅγιον, μᾶλλον δέ ἁγιάζει καί τούς κε-
κοινωμένους· εἰ μή ὑποπτά τινα πρόσωπα, καταπαίζειν συνήθως
ἔχοντα τῶν θείων, ταῦτα ἐγχειρισθῆναι προφασίζονται»³⁷.

Αὐτό καί μόνο τό παράδειγμα φανερώνει τή δυνατότητα πού
εἶχαν οἱ πατέρες νά ὑπερβαίνουν τό νόμο, ὅταν οἱ ποιμαντικές
καί οἱ λειτουργικές ἀνάγκες τό ἀπαιτοῦσαν.

* * *

Στό corpus τῶν ἱ. κανόνων δέν ὑπάρχει ἔμμεση ἢ ἄμεση ἀπα-
γόρευση γιά τήν ψαλμωδία ἀπό γυναῖκες. Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμε-
νική Σύνοδος σέ ἓνα πλέγμα κανόνων πού ἀναφέρονται στή λα-

37. Ἐπιστολή Λέοντι Καλαβρίας, PG 102, 780-781 [= B. LAOURDAS καί L. G. WESTERINK (ἐκδ.), *Epistolae et Amphilochiae*, τ. III, Λειψία 1985, σ. 166]. Βλ. σχετ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Ι. ΚΟΤΣΩΝΗ, Ἰδιάζουσα περίπτωση ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας. Ἡ θεία εὐχαριστία μεταφερομένη ὑπό μή χριστιανῶν γυναικῶν, *Θεολογία*, 27 (1956), 3-24· ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΖΕΡΠΟΥ, Ἐφόδιον ζωῆς. Ἡ μετάδοση τῆς Θ. Κοινωνίας στούς ἀσθενεῖς πού ἀντιμετωπίζουν κίνδυνο θανάτου. Συμβολή στήν Ποιμαντική Λειτουργική, Ἀθήνα 2001, σσ. 86-87· Ξ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Ὅροι καί προϋποθέσεις διά τήν συμμετοχήν εἰς τήν θείαν εὐχαριστίαν ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου, *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν*, 28 (1989), 699 ἐξ.

τρεία καί τόν ναό³⁸ ἐκδίδει κανόνα (ὁ 70ός), γιά νά ἀπαγορεύσει τήν ὁμιλία γυναικῶν κατά τήν ὥρα τῆς θ. λειτουργίας. Ἡ ἀπαγόρευση ἀναφέρεται ἀποκλειστικά σέ αὐτή τήν ἀταξία (τή «φλυαρία» ὅπως τήν ὀνομάζει καί ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης) καί οὐδεμία σχέση ἔχει μέ τήν ψαλμωδία ἀπό γυναῖκες, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ἦταν πράξη ἀρκετά διαδεδομένη, ἰδίως ἀπό τόν 4ο μέχρι καί τόν 6ο αἰῶνα, καί ἀποδεκτή ἀπό τήν Ἐκκλησία³⁹. Ἐξάλλου ἐάν ὑπῆρχε πρόθεση μίας τέτοιας ἀπαγόρευσης θά εἶχε καταγραφεῖ στόν *ad hoc* 75ο κανόνα τῆς ἰδίας Συνόδου, ὁ ὁποῖος καταφέρεται κατά τῶν «ἀτάκτων βοῶν» κάποιων ψαλτῶν, θέτοντας ὡς ἀρχή ἡ δοξολογία τοῦ Θεοῦ νά γίνεται «μετά πολλῆς προσοχῆς καί κατανύξεως»⁴⁰.

Σκοπός τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη εἶναι ἡ περιφρούρηση τῆς ἀληθινῆς λατρείας, πού προάγει πρὸς τόν Θεό. Ὄταν ἡ ψαλμωδία γίνεται πρόσκομμα, δηλ. ὅταν ἡ ἐμμελής ἐκφορά τοῦ λόγου γίνεται αὐτοσκοπός, ὁ νοῦς τοῦ προσευχομένου ἐγκλωβίζεται στά γήινα καί χάνει τήν ἀναφορά πρὸς τόν Θεό.

Ὁ μνημονευθεὶς Νεῖλος Σιναΐτης, ἐκφράζοντας τήν παράδοση τῶν ἐρημιτῶν, ὑποστηρίζει ὅτι πάντοτε ἡ ψαλμωδία δέν ὠφελεῖ τοὺς μοναχοὺς, καθόσον μπορεῖ νά διασπᾷ τόν προσευχόμενο νοῦ

38. Βλ. σχετικὰ Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καί τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργο*, Κατερίνη 1998, σ. 223 ἐξ. Γιά τὸ θέμα τῆς εἰσόδου κτήνους σέ ναὸ κατὰ τόν κανόνα 88 τῆς Πενθέκτης βλ. ΕΙΡΗΝΗΣ Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔγκλημα τῆς εἰσαγωγῆς κτήνους σέ ἱερό ναό*, Ἀθήνα 2002.

39. Γιά τὴ στόχευση τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη βλ. τίς θέσεις τῶν ἐρμηνευτῶν Ζωναρᾶ καί Βαλσαμῶνος, Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 468-469. Πρβλ. καί *Πηδάλιον*, σ. 282, ὑποσ. 1, ὅπου ἡ ἀπαγόρευση σχετίζεται μέ τὴ διδασκαλία ἀπὸ πλευρᾶς τῶν γυναικῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ.

40. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., σ. 478. Οἱ «ἄτακτες βοές» τῶν ψαλτῶν, κατὰ τόν Βαλσαμῶνα, κατακρίθηκαν συνοδικὰ ἀπὸ πατριάρχες: «Ἐπεὶ δὲ παρὰ διαφόροις ἀγιοτάτοις πατριάρχεις ἐλαλήθη, μὴ μόνον ἐν ταῖς ἐορταῖς γίνεσθαι τοιαῦτα παρὰ τῶν ψαλτῶν, ἀλλὰ καί ἐν παννυχίσιν καὶ μνημοσύνοις τεθνεώτων, γεγόνاسιν διάφορα σημειώματα συνοδικὰ ἀφορισμῷ καθυποβάλλοντα τοὺς τοιαῦτα ποιοῦντας καὶ ἢ διὰ ψαλμωδημάτων καὶ ἀλληλουαρίων λιτῶν, ψαλλομένων κατὰ τὸ θεμέλιον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκπληροῦντες τὴν παννύχιον ψαλμωδίαν» (ὅπ.π., σ. 480).

τοῦ ἡσυχαστῆ. Παρά ταῦτα οἱ ὕμνοι εἶναι «ἡ στολή καί ἡ δόξα» τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας (δηλ. τῆς ἐνορίας), ἡ ὁποία συστηματικά καλλιέργησε καί ἀνέπτυξε τό λεγόμενο Ἀσματικό τυπικό⁴¹. «Τό γάρ ᾄσμα καί τά περί τῶν τροπαρίων... οὐ τοσοῦτον ὠφελοῦσι τοὺς μονάζοντας, ὅσον βλάπτουσι· τό γάρ ᾄσμα καί τά τροπάρια οὐ λυσιτελοῦσι τοῖς μονάζουσι. Ταῦτα γάρ οὐκ ἔστι τῶν μοναχῶν ἀλλά τῶν κοσμικῶν καί στολή καί δόξα τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας· διὰ γάρ τό ᾄσμα καί ὁ λαός ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συναθροίζεται»⁴².

Ἡ παιδαγωγική ἀξία τῆς ψαλμωδίας ἐπισημαίνεται ἀπό τόν διακριτικό καί πιστό στήν κανονική παράδοση ἀσκητῆ Νεῖλο. Τό ᾄσμα λειτουργεῖ ὡς πόλος ἑλξεως καί συναθροίζει τοὺς πιστοὺς στόν ναό. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νά τό προστατεύει καί νά διασφαλίζει τίς προϋποθέσεις τῆς θεοφιλοῦς ψαλμωδίας. Αὐτό ἐξάλλου τονίζουν ὅλοι οἱ λειτουργιολόγοι πατέρες. Ἔτσι, θά πρέπει νά ὀργανώνονται χοροὶ ψαλτῶν, νά διαδίδεται ἡ ἐκκλησιαστική μουσική, νά τηροῦνται οἱ κανόνες καί ἡ τάξη πού θέτουν οἱ συντάκτες τῶν τυπικῶν. Στό πλαίσιο τῆς ποιμαντικῆς μέριμνας θά πρέπει προφανῶς νά ἀξιοποιοῦνται καί οἱ εὐσεβεῖς γυναῖκες, ἰδίως στίς περιπτώσεις ἀδυναμίας ἐξευρέσεως ἀνδρῶν ψαλτῶν, πού συχνά συμβαίνει κατὰ τίς καθημερινές λατρευτικές συνάξεις. Μποροῦμε νά θυμηθοῦμε γιά παράδειγμα ὅσα σχετικά ὁ παραδοσιακότατος Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀναφέρει γιά τίς γυναῖκες πού ἔψαλλαν, διακονώντας ἀπλοϊκοὺς λευίτες στή

41. Γιά τό Ἀσματικό τυπικό βλ. ἐνδεικτικά: Δ. Κ. ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ, *Ἡ ψαλτική παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ*, ἐκδίδει ὁ ΓΡ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ, Ἀθήνα 2001.

42. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τό γεροντικόν τοῦ Σινᾶ*, ὅπ.π., σ. 474. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ψαλμωδία καί κατάνυξη*, Θεσσαλονίκη 1990. Ἐπίσης πρβλ. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τό ᾄσμα καινόν κατὰ Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, Θεολογικά μελετήματα*, ὅπ.π., σσ. 107-117. Περισσότερα γιά τήν τάξη προσευχῆς τῶν ἀσκητῶν βλ. τή σημαντική μονογραφία (ὅπου καί ἐκτενέστατο ἀνθολόγιο κειμένων) τοῦ συναδέλφου π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ νοερά προσευχή, ἔκφραση ἀληθοῦς λατρείας τοῦ Θεοῦ. Μετά συναγωγῆς κειμένων παλαιῶν καί νέων γερόντων*, Θεσσαλονίκη 2006.

Σκίαθο⁴³. Παράλληλα, δέν θά πρέπει νά διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ἡ ἰσχυρή παράδοση τῶν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν νά ψάλλουν γυναῖκες κατὰ τίς λατρευτικές συνάξεις.

Ἡ προσευχή εἶναι ὑποχρέωση ὅλων τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. «Ταῦτα (δηλ. οἱ ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς λατρείας) οὐ μόνον μοναχοῖς καί κοσμικοῖς ἀλλά καί γυναιξί πισταῖς καί εὐλαβέσι πρέπον καί οὐδεῖς ὁ κωλύων»⁴⁴, λέει ὁ ἀββάς Νεῖλος.

* * *

Ἐν κατακλείδι ὑπό μορφή συμπερασμάτων μποροῦν νά διατυπωθοῦν τά ἑξῆς:

1. Στή λειτουργική πράξη ὑπῆρξαν, ἰδίως στήν περίοδο πρίν ἀπό τήν εἰκονομαχία, καί χοροί ψαλτριῶν, οἱ ὅποιοι συστήθηκαν καί κάποιες φορές διευθύνθηκαν ἀπό πατέρες καί ἀγίους τῆς Ἐκκλησίας.

2. Οἱ γυναῖκες ἔψαλλαν, εἴτε σέ μικτούς χορούς εἴτε συνηθέστερα συγκροτοῦσες αὐτές ξεχωριστό χορό, στήν καθημερινή τακτική λατρεία καί σέ περιστασιακές ἀκολουθίες.

3. Ἡ ψαλμωδία ἀπό γυναῖκες γινόταν καί στή δημόσια λατρεία ὅχι μόνο στίς γυναικεῖς μονές.

4. Δέν ὑπάρχει ἀπαγόρευση στούς ἀποστολικούς, συνοδικούς καί πατερικούς κανόνες γιά τήν ψαλμωδία ἀπό γυναῖκες.

5. Σέ περιπτώσεις ἀνάγκης ἐφαρμογῆς οἰκονομίας ἡ Ἐκκλησία παρουσιαζόταν ἀποφασιστική καί τολμηρή.

6. Μέ βάση τήν παράδοση, ἔτσι ὅπως ἐκφράστηκε ἀπό τοὺς πατέρες, μποροῦν καί σήμερα οἱ γυναῖκες νά ψάλλουν στήν

43. Βλ. ΑΝ. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ λειτουργική παράδοση στόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 75 ἑξ.

44. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τό γεροντικόν τοῦ Σινᾶ*, ὅπ.π., σ. 472.

Ἐκκλησία, ἰδίως σέ περιπτώσεις ἀδυναμίας ἐξευρέσεως ἀνδρῶν, ὑπό τούς ὅρους πού ἐτέθησαν ἀπό τά ἀρμόδια ἐκκλησιαστικά πρόσωπα καί ὄργανα, τῆς μή προκλήσεως σκανδάλων, ἢ τό χειρότερον πτώσεως σέ ἀθέμιτες πράξεις.

7. Ἡ Ἐκκλησία γιά πολλούς αἰῶνες δέν ἀπέκλειε τήν εἴσοδο γυναικῶν στό θυσιαστήριο, εἴτε στήν περίπτωση τῶν διακονισσῶν εἴτε στήν περίπτωση τῶν βασιλισσῶν, οἱ ὁποῖες μάλιστα κοινωνοῦσαν ἐντός τοῦ ἱ. βήματος, ὅπως καί οἱ αὐτοκράτορες.

8. Ἀλλαγὴ, ὅσον ἀφορᾷ στή θέση τῆς γυναίκας στή δημόσια λατρεία, παρατηρεῖται κυρίως μετὰ τήν εἰκονομαχία καί ἐπηρεάζεται ἔκτοτε ποικιλοτρόπως τήν ἐν γένει λειτουργική τάξη, ἀκόμη καί τό Εὐχολόγιον. Π.χ. ἡ μή εἰσαγωγή βρεφῶν - κοριτσιῶν στό ἱ. βῆμα κατὰ τόν σαραντισμό τους εἶναι πράξη πού μαρτυρεῖται μετὰ τόν 11ο αἰῶνα.

